

Slotbeschouwing deel I

De naoorlogse ontwikkelingen binnen de KVP en de ARP vertonen tal van parallellen. Tot in de jaren vijftig pretendeerden beide partijen te beschikken over een ideologie die rechtstreeks was afgeleid uit het geloof en die kon functioneren als een universeel oriëntatie- en interpretatieschema. In de tweede helft van de jaren vijftig werd hiervan afstand genomen. Het inzicht drong bij steeds meer intellectuelen door dat het onmogelijk was op systematische wijze Gods geboden te achterhalen en daaruit een complete ideologie af te leiden. Belangstelling voor een nieuwe coherente politieke leer was er nauwelijks. Sommigen gaven het idee van een verband tussen geloof en politiek in het geheel op, anderen wilden vasthouden aan een vaag, niet eenduidig verband. In korte tijd groeide echter de consensus dat het vereenzelvigen van politieke standpunten met de wil van God onmogelijk was. Zelfs zij die nog aannamen dat er een goddelijke wil bestond verwezen daar niet graag meer naar, omdat zij betwijfelden of het mogelijk was die objectief te achterhalen.¹

Deze conclusie wijkt enigszins af van hetgeen Stuurman in zijn artikel 'Het zwarte gat van de jaren vijftig' betoogt. Naar zijn mening kregen de veranderingsprocessen in de gereformeerde wereld eerst na 1960 'enige diepgang', en ook dan nog 'relatief langzaam'.² Het blijkt echter dat het gros van de antirevolutionairen in de tweede helft van de jaren vijftig – met uitzondering van de zogenaamde verontrusten – afstand nam van de neocalvinistische ideologie. Deze conclusie kan op basis van dit onderzoek uiteraard niet zonder meer worden overgenomen voor de orthodox-protestantse beweging als geheel, maar er is geen aanleiding om te veronderstellen dat de ontzuilingsmentaliteit bij de protestanten in de politieke sector eerder aanwezig was dan in andere sectoren. Bovendien heeft ook het onderzoek naar de ontwikkeling van de Vrije Universiteit al uitgewezen dat de belangrijkste veranderingen in de jaren vijftig plaatsvonden.

Deze gelijktijdigheid is van belang wanneer men op zoek gaat naar een verklaring voor de veranderingen. Tot nu toe zijn de ontwikkelingen binnen de KVP en de ARP immers slechts *beschreven*. In deze slotbeschouwing zal worden ingegaan op de mogelijke verklaringen. Als uitgangspunt han-

teren wij daarbij de theorieën die door sociologen, politicologen en historici zijn ontwikkeld over de ontzuiling, speciaal die van de katholieke en de orthodox-protestantse bewegingen.

Ten aanzien van deze theorieën is een onderscheid te maken tussen auteurs die in de eerste plaats wijzen op factoren die voor de Nederlandse samenleving als geheel een rol speelden en auteurs die de interne ontwikkelingen binnen de katholieke en de gereformeerde bewegingen centraal stellen. De belangrijkste vertegenwoordigers van de laatste school zijn de eerdergenoemde sociologen Thurlings en Hendriks. In *De wankelende zuil* (1971) wees Thurlings ter verklaring van de ontmanteling van de katholieke zuil op de crisis van de katholieke orthodoxie. Deze hing volgens hem samen met het gegeven dat de katholieke organisaties in de jaren vijftig de 'voltooiing van de defensiviteit' hadden bereikt. Er was tussen katholieken en niet-katholieken een 'betrekkelijk stabiele evenwichtsverhouding ontstaan'. Hierdoor hoefden de katholieken zich niet langer tegen bedreigingen van buiten te verdedigen en kon de defensieve houding worden vervangen door openheid. Uiteindelijk kon men hierdoor ook de verdedigingswapens (de eigen organisaties) opbergen. Door het bereikte machtsevenwicht groeide bovendien onder de katholieke ideologen de zelfkritiek en werd de eigen identiteit een probleem. Omdat deze crisis in de kern van de katholieke beweging begon – niet bij de leiders, maar wel bij hun adjutanten – werd de zuil als het ware van binnenuit weggevreten.³

Ook Hendriks heeft ter verklaring van de veranderingen binnen de gereformeerde beweging haar interne dynamiek centraal gesteld. Naar zijn mening haalde het gegeven dat de gereformeerde beweging na 1920 haar emancipatie had voltooid de grondslag onder haar organisaties vandaan. Omdat het doel bereikt was kwamen de leiders in een identiteitscrisis, die in de periode 1920-1950 tot verslapping en stagnatie leidde. Na 1950 resulteerde dit in organisatorische ontzuiling.⁴

Met name ter verklaring van de veranderingen in de katholieke beweging zijn door auteurs nog meer interne ontwikkelingen aangevoerd. Zo wordt bijvoorbeeld veelal verwezen naar de zogenaamde declericalisering, de ontwikkeling waarbij taken die van oudsher door de geestelijke leiders werden uitgevoerd door leken werden overgenomen. Omdat de laatsten meer dan de clerici gericht waren op het deelbelang van de organisaties die zij vertegenwoordigden, zouden zij eerder geneigd zijn geweest de officiële leer los te laten en coalities aan te gaan met in dezelfde sector opererende niet-katholieke organisaties.⁵ Verder wordt ook wel gewezen op het mislukken van de PBO in de jaren vijftig. Omdat de katholieke intellectuelen decennialang hoopvol hadden uitgezien naar het moment waarop de corpo-

ratieve samenleving gerealiseerd werd, zorgde het failliet van het meest wezenlijke onderdeel hiervan voor een enorme kater. Deze ontgoocheling leidde er vervolgens toe dat velen de katholieke sociale leer als geheel ter discussie gingen stellen.⁶

Sommige onderzoekers hechten ook veel waarde aan de rol van de bisschoppen. Met name het feit dat zij een relatief nauwe band onderhielden met de katholieke intellectuelen wordt van belang geacht, omdat hierdoor de kerkelijke leiders goed op de hoogte waren van de wensen van de vernieuwers.⁷ Ten slotte worden in het algemeen de ontwikkelingen in de katholieke theologie – de nouvelle théologie in het bijzonder – en in de katholieke kerk – het Tweede Vaticaans Concilie – genoemd.

Een interne ontwikkeling die zowel ter verklaring voor de ontwikkelingen in protestantse kring als voor die in de katholieke beweging van belang wordt geacht is de generatiewisseling die rond 1960 optrad. In deze jaren werden de eerste jongeren die de oorlog niet bewust hadden meegemaakt volwassen. Zij zouden minder dan hun ouders verknocht zijn aan de traditionele ideologie.

Het probleem met het type verklaring dat de nadruk legt op de interne ontwikkelingen binnen de katholieke en orthodox-protestantse bewegingen is dat er niet door verklaard kan worden waarom de intellectuelen binnen beide bewegingen vrijwel gelijktijdig afstand namen van hun ideologieën. Ten aanzien van de visies van Thurlings en Hendriks kan meer specifiek de kritiek geleverd worden dat beide auteurs uit het oog verliezen dat de bewegingen ambitieuzere doelen hadden dan het bereiken van een volwaardige positie in de Nederlandse samenleving, namelijk de herkerstening ervan. Dit doel was in de jaren vijftig nog niet bereikt. Juist in de jaren na de Tweede Wereldoorlog betoogden bijvoorbeeld de ideologische leiders van de KVP steeds weer (met name tegen de 'doorbraak-katholieken') dat de katholieke organisaties eerst konden worden opgedoekt wanneer de gehele Nederlandse samenleving voor de waarheid was gewonnen. Een ander zwak punt vormt de ongelijktijdigheid van de bereikte doeleinden. Terwijl volgens Hendriks de gereformeerden reeds in het interbellum hun emancipatiedoel bereikten en volgens Thurlings de katholieke beweging eerst in de jaren vijftig in die fase terechtkwam, deden de veranderingen binnen de KVP en de ARP zich toch vrijwel gelijktijdig voor.

Ook de overige verklaringen die de nadruk leggen op interne ontwikkelingen bevredigen niet volledig. Ten aanzien van de theorie die de generatiewisseling centraal stelt blijft bijvoorbeeld de vraag onbeantwoord waarom nu juist deze generatie een andere visie had en niet andere 'nieuwe' generaties reeds massaal de traditionele ideologie hadden los gelaten. Bovendien

blijkt juist dat tal van personen zèlf de houding van onvoorwaardelijke trouw aan de ideologie inwisselden voor een houding die meer ruimte overliet voor eigen verantwoordelijkheid. Stuurman bevestigt dit als hij spreekt van een 'generatie katholieken en protestanten die bijna het gehele secularisatieproces van een eeuw binnen het bestek van een persoonlijke bekering voltrokken'.⁸

Het probleem met de verklaring die uitgaat van de theologische en kerkelijke ontwikkelingen is dat niet duidelijk wordt waarom juist in de jaren vijftig de nouvelle théologie invloed kreeg in Nederland, terwijl andere moderne theologische denkwijzen, die ook voor de Tweede Wereldoorlog al bestonden, in Nederland niet aansloegen. Ook Vaticanum II kan niet als verklaring dienen, omdat de veranderingen zich in Nederland reeds eerder, in de jaren vijftig, voordeden. Het concilie en het pontificaat van Johannes XXIII werkten als katalysatoren, maar veroorzaakten de veranderingen in de katholieke beweging zeker niet.⁹ Ten aanzien van de nauwe band tussen de bisschoppen en de katholieken kan worden gesteld dat het niet waarschijnlijk is dat zonder deze band de ontwikkeling van de katholieke beweging fundamenteel anders was geweest. Hetzelfde geldt eigenlijk voor de mislukking van de PBO. Deze veroorzaakte zeker een schok, maar of zij als autonome factor kan worden beschouwd zonder welke de ontwikkeling van de katholieke beweging anders was verlopen is niet waarschijnlijk.

Ook de declericalisering verklaart niet alles. Het probleem wordt met de verklaring die daarop de nadruk legt verschoven naar de vraag waarom de leken juist in de jaren vijftig afstand begonnen te nemen van de zuilideologie. Al sinds Leo XIII werden leken immers opgeroepen in gehoorzaamheid aan het kerkelijk leergezag zich actief op te stellen in de maatschappij. In de jaren dertig werd door het instituut van de *Katholieke Actie* deze lekenactiviteit 'voor God' verder gestimuleerd. Verklaard dient te worden waarom de leken nu juist in de jaren vijftig hun gehoorzaamheid aan het leergezag loslieten. Een ander zwak punt in deze verklaring vormt het gegeven dat ook de clerici in de jaren vijftig veranderden, getuige de ontwikkeling die bijvoorbeeld Stokman doormaakte.

Er zijn ook auteurs die ter verklaring van de katholieke en orthodox-protestantse ontzuiling de nadruk leggen op factoren die voor de Nederlandse samenleving als geheel speelden. De socioloog Van Heek was de eerste die dit standpunt expliciet verwoordde. In reactie op Thurlings' *De wankele zuil* betoogde hij dat de katholieke ontzuiling vooral verklaard diende te worden door de verschuivingen in het waarden- en normenpatroon die zich in Nederland na de Tweede Wereldoorlog voordeden. Na 1945 kreeg Nederland volgens Van Heek steeds meer het karakter van een 'permissive

society', een maatschappij zonder een vastliggend, voor allen geldend waarden- en normenpatroon. Omdat in de katholieke gemeenschap echter tegelijkertijd werd vastgehouden aan de rigide katholieke moraal groeide het contrast tussen de normen van de katholieke bevolkingsgroep en die van de overige Nederlanders. Deze spanning kwam in de loop van de jaren zestig naar buiten en resulteerde in een razendsnelle ontmanteling van de katholieke zuil, aldus Van Heek.¹⁰

Evenals Van Heek stelt Stuurman de mentaal-culturele veranderingen in de Nederlandse maatschappij centraal. Hij hecht in het bijzonder waarde aan de veranderde normen ten aanzien van de zedelijkheid. Beide sociale wetenschappers zijn van mening dat deze mentale veranderingen in de eerste plaats werden gevoed door de modernisering van de maatschappij die zich in de jaren vijftig versnelde doorzette. Deze moderniseringstheorie is later uitgewerkt door de socioloog E.H. Bax. In zijn proefschrift uit 1988 ontwikkelde hij een theorie waarin zowel de ver- als de ontzuiling verklaard werd door het moderniseringsproces. De trage modernisering in de negentiende eeuw bespoedigde het ontstaan van de zuilen, de versnelde modernisering rond 1960 bevorderde de instorting ervan.

Moderniseringsverschijnselen worden door vrijwel alle auteurs die zich met de ontzuilingsproblematiek bezighouden opgevoerd. Over de aard van die modernisering bestaat een grote mate van consensus.¹¹ Meestal wordt de economische ontwikkeling vooropgesteld: in de westerse democratieën deed zich vanaf de jaren vijftig een ongekeerd snelle en langdurige economische groei voor. Hierdoor zetten de processen van industrialisatie en urbanisatie zich versnelde door. Met name aan het openbreken van de gesloten katholieke regio's wordt in dit verband belang gehecht. In de jaren vijftig en zestig deed zich tevens een aanzienlijke bevolkingstoename voor. Verder zijn vermeldenswaard de groeiende mobiliteit door de verbeterde infrastructuur en de toename van het autobezit, de introductie van voorbehoedsmiddelen, de opkomst van de verzorgingsstaat en het stijgende opleidingsniveau dat veroorzaakt werd door het betere en meer toegankelijke onderwijs. Het dagelijks leven veranderde door dit alles ingrijpend. In de eerste plaats natuurlijk door de welvaartsstijging waaraan velen deel hadden. Door de combinatie met de ontwikkeling van de techniek deden moderne apparaten hun intrede in het bestaan van velen: koelkasten, stofzuigers, telefoons. Met name de toename van het aantal televisietoestellen wordt van groot belang geacht, omdat hierdoor katholieken en orthodox-protestanten in aantaking kwamen met andere opvattingen.

Dat de modernisering van de Nederlandse maatschappij invloed heeft gehad op de ontwikkelingen in de KVP en de ARP zal wel niemand willen ontkennen. Zelfs Thurlings wijst op de nagenoeg perfecte correlatie tussen

de urbanisatiegraad en het kerkbezoek van de katholieken. Desondanks blijft hij van mening dat vooral het bereikte machtsevenwicht de ontzuiling in gang zette.¹²

Het probleem bij de moderniseringstheorie is vooral haar algemeenheid. Het is niet al te gewaagd om te stellen dat vrijwel iedere naoorlogse maatschappelijke ontwikkeling beïnvloed is door 'de' modernisering. Daarmee is echter de aard van die ontwikkeling nog niet verklaard. Het is bijvoorbeeld niet direct zonneklaar waarom de stijging van het aantal stofzuigers binnen de Nederlandse grenzen tot een identiteitscrisis in de KVP moest leiden.

In zekere zin hebben Thurlings en Van Heek – en daarmee de auteurs die respectievelijk de interne en de externe factoren centraal stellen – beiden gelijk. Het is namelijk onmogelijk om ter verklaring van het veranderde denken binnen de KVP en de ARP een eenduidige schakel van oorzaak en gevolg te geven. De beide verklaringen kunnen met elkaar in harmonie worden gebracht door te stellen dat het veranderende denken oorzaak en gevolg is geweest van de ingrijpende veranderingen die zich binnen de katholieke en orthodox-protestantse bewegingen hebben voltrokken.¹³ Dit veranderende denken moet dan gezien worden als de schakel tussen de modernisering en de ontzuiling. Deze verklaring sluit aan bij die van Van Heek en Stuurman, die de mentaal-culturele veranderingen, die als gevolg van de modernisering ontstaan, centraal stellen. Volgens beide auteurs leidden deze veranderingen (die als mentale ontzuiling kunnen worden gezien) in de jaren zestig tot de organisatorische ontzuiling.

De bevinding dat in de jaren vijftig onder veel intellectuelen in de KVP en de ARP een 'ontzuilde mentaliteit' ontstond sluit hier eveneens goed bij aan. Deze mentaliteit werd – zoals wij hebben gezien – vooral gekenmerkt door een veranderde opvatting over de absolute waarheid en de functie van hun maatschappijvisies. KVP'ers en ARP'ers kwamen in de tweede helft van de jaren vijftig tot de conclusie dat hun ideologie niet rechtstreeks gebaseerd was op de wil van God maar slechts een menselijke interpretatie daarvan was. Bovendien verloren zij de overtuiging dat hun ideologie kon dienstdoen als een compleet interpretatieschema. Dit status- en functieverlies van de ideologie werd ten diepste veroorzaakt door moderniseringsverschijnselen maar ging al snel een autonome kracht vormen, die de ontzuiling bevorderde. Men liet het denken in moraliserende termen los en men ging zich meer baseren op inzichten die afkomstig waren van de sociale wetenschappen. Een algehele verzakelijking van het politieke debat was het gevolg.¹⁴

Dit complexe en niet eenduidige proces kan nooit monocausaal worden verklaard. Wanneer men echter een factor voorop wil stellen moet men kie-

zen voor de modernisering, omdat die de eerste stoot gaf tot het veranderende denken. Op een andere wijze kan bovendien nooit de gelijktijdigheid van de ontwikkelingen binnen de katholieke en orthodox-protestantse bewegingen worden verklaard. Ten slotte pleit voor het vooropstellen van de modernisering het feit dat de veranderingen in de beide partijen passen in een internationaal proces van ontideologisering. In dit verband kan verwezen worden naar de 'end of ideology'-these. In 1955 kwam tijdens een congres te Milaan een groot aantal westerse politici en intellectuelen tot de conclusie dat zij het over de grote lijnen van de politiek eens waren en dat de grote ideologieën – socialisme, liberalisme, communisme, fascisme – hadden afgedaan. Er waren nog wel politieke meningsverschillen, maar die betroffen slechts details. Over zaken als de noodzaak van een gemengde economie, met ruimte voor particulier initiatief en overheidsingrijpen, bestond consensus. Voor het dromen over heilstaten leek geen belangstelling meer te zijn.¹⁵ De stelling van Thurlings dat de interne crisis van de katholieke orthodoxie als 'sleutelvariabele' in het ontzuilingsproces moet worden gezien lijkt dan ook moeilijk houdbaar.¹⁶

116. Kuiper, 'Van volkspetitionnement tot evangelische volkspartij', 76-79.
117. Archief-Berghuis 269, nota-Prins (zonder titel).
118. Archief-Berghuis 269, notulen bezinningscommissie 7-1-1964.
119. Archief-Berghuis 269, notulen bezinningscommissie 28-9-1964.
120. Archief-Berghuis 269, notulen bezinningscommissie 23-1-1964.
121. Archief-Berghuis 269, notulen bezinningscommissie 23-1-1964.
122. Archief-Berghuis 269, Het principiële karakter der Anti-Revolutionaire Partij, ontwerp-nota van Berghuis. In tegenstelling tot wat Ten Napel suggereert is deze nota nooit door de commissie aanvaard; Ten Napel, *Eigen weg*, 60.
123. Archief-Berghuis 269, notulen bezinningscommissie 20-4-1964.
124. Archief-Berghuis 269, nota-Bruins Slot 'Aan de leden van de bezinningscommissie (toespraak voor Algemene Vergadering College van Advies)', 13-5-1964.
125. Archief-Berghuis 269, notulen bezinningscommissie 8-6-1964.
126. Archief-Berghuis 269, nota Herman Ridderbos 'Bijdrage tot de discussie over 'Het principiële karakter van de Anti-Revolutionaire Partij'', ongedateerd.
127. Archief-Berghuis 269, notulen bezinningscommissie 28-9-1964.
128. Archief-Berghuis 269, J. Zijlstra en J.H. Prins aan de leden van de commissie inzake het principiële karakter van de ARP 19-11-1964.
129. Archief-ARP 2103-203, notulen bezinningscommissie 1-2-1965.
130. Houwaart, *Mannenbroeders*, 103-115.
131. Ten Napel, *Eigen weg*, 58.
132. Houwaart, *Mannenbroeders*, 110-112.

Noten bij slotbeschouwing deel I

1. H.M. Kuitert, 'De wil van God doen', in: *Ad interim. Opstellen over eschatologie, apocalyptiek en ethiek. Opstellen aangeboden aan prof.dr. R. Schippers ter gelegenheid van zijn vijf en twintig-jarig ambtsjubileum als hoogleraar aan de faculteit der godgeleerdheid van de Vrije Universiteit (Kampen 1975)*, 180-195. Cf. Herman Philipse, 'Als de politiek verstek laat gaan, is alles toegestaan', *NRC-Handelsblad* 8-9-1994.
2. S. Stuurman, 'Het zwarte gat van de jaren vijftig', *Kleio* 25 (1984) nr. 8 11; idem, 'De overwinning van de zonde', 26.
3. Thurlings, *De wankelende zuil*, 150-151 en passim. Zie ook van dezelfde auteur: 'De ontzuiling in Nederland, in het bijzonder van het Nederlandse katholicisme', *Sociologische Gids* 26 (1979) 470-492.
4. Hendriks, *Emancipatie van gereformeerden*, 218-233.
5. J. Bank, 'Verzuiling'. A confessional road to secularization. Emancipation and the decline of political catholicism, 1920-1970', *Britain and the Netherlands* 8 (1981), 207-230; J. Bank, 'De halve eeuw van Dux', *Jeugd*

- en *samenleving* 9 (1979) 482-484; Bosmans, 'Kanttekeningen', 29-30.
6. Bosmans, 'Kanttekeningen', 32.
  7. Coleman, *The evolution*; Simons en Winkeler, *Het verraad der clercken*.
  8. Stuurman, 'De overwinning van de zonde', 28.
  9. Siep Stuurman, 'In vrijheid vergruizeld en vergrijsd. Notities bij het verval van de katholieke zuil', *Socialisme en Democratie* 43 (1986), 142.
  10. F. van Heek, 'Wat brengt de zuil aan het wankelen?', *Sociologische Gids* 20 (1973), 148-150. Zie ook: F. van Heek, 'Ontwikkeling van een eigen frontmentaliteit bij de Nederlandse rooms-katholieken (1573-1960)', in: F. van Heek, *Van hoogkapitalisme naar verzorgingsstaat. Een halve eeuw sociale verandering 1920-1970* (Meppel 1973), 212-231.
  11. Bax, *Modernization*, 35-72; J.E. Ellemers, 'Ontwikkeling van de samenleving', in: *Nederland na 1945. Beschouwingen over ontwikkeling en beleid* (Deventer 1980), 13-39.
  12. Thurlings, 'Ontzuiling in Nederland', 491.
  13. Cf. D.F.J. Bosscher, 'Het protestantisme', in: P. Luykx en N. Bootsma (red.), *De laatste tijd. Geschiedschrijving over Nederland in de 20e eeuw* (Utrecht 1987), 92. Bosscher baseert zich hierbij op Bosmans, 'Kanttekeningen'.
  14. Bosmans, 'Kanttekeningen'; Bosmans, 'Verzuild Nederland'; J. Bank, 'Van maatschappijvisie naar beleidsnota', in: R.A. Koole (red.), *Het belang van politieke partijen* (Groningen 1984), 62-73.
  15. O. Schreüder, *Sociale bewegingen. Een systematische inleiding* (Deventer 1981), 11-18.
  16. Thurlings, 'Ontzuiling in Nederland', 484-485.

Noten bij hoofdstuk V

1. Het navolgende is voornamelijk gebaseerd op: I. Schöffner, 'De Nederlandse confessionele partijen 1918-1938', in: *De confessionelen*, 41-60; Ten Napel, *Eigen weg*, 28-38.
2. Righart, 'Een eeuw confessionele politiek', 178.
3. Bosscher, *Erfenis van Colijn*, 31. Cf. R.A. Koole en H.M. ten Napel, 'De riantie positie in het vermaledijde 'midden'. Confessionele machtsvorming op nationaal niveau', in: Luykx en Righart (red.), *Van de pastorie naar het torentje*, 76-79.
4. B.C. Sliggers, *Eén weg, één doel! Pleidooi voor hereeniging van de anti-revolutionaire en christelijk-historische partijen* (Goes 1918).
5. A.F. de Savornin Lohman, *Hereeniging* (Den Haag 1916). Het citaat van Kuyper in *De Standaard* van 24-6-1916 op pagina 3 van deze brochure.
6. Zie voor Barth: Martien E. Brinkman, *De theologie van Karl Barth: dynamo of dynamiet voor christelijk handelen* (Baarn 1983).
7. Citaten overgenomen uit: Brinkman, *Karl Barth*, 28-29.
8. *Ibid.*, 113-146.